

Департамент культури, туризму, національностей та релігій
Запорізької обласної державної адміністрації
Комунальний заклад «Запорізька обласна бібліотека для дітей «Юний читач»
Запорізької обласної ради

Український список Сандармоху

Інформаційно-методичний матеріал

До 80-х роковин від початку масових репресій проти української інтелігенції

Запоріжжя

2017

Український список Сандармоху: До 80-х роковин *від початку масових репресій проти української інтелігенції*: інформаційно-методичний матеріал/укладач І. О. Кривенцова. – Запорізька обласна бібліотека для дітей "Юний читач". – Запоріжжя, 2017. – 20 с.

Методичний матеріал стане в нагоді працівникам бібліотек для використання в роботі з метою популяризації літератури за даною тематикою та при проведенні заходів.

Розрахований на бібліотечних фахівців та широке коло читачів.

Укладач
Комп'ютерна верстка
Відповідальний за випуск

Кривенцова І. О.
Веселова Л. Г.
Данилова Л. В.

*Гранітні обеліски, як медузи,
Повзли, повзли і вибились з сил.
На цвинтарі розстріляних ілюзій
Уже немає місця для могил.
Мільярди вір – зариті у чорнозем,
Мільярди щастя – розвіяні у прах...*

В. Симоненко

5 серпня 2017 року виповнюється 80 років після початку хвилі масових вбивств в СРСР, так званого «Великого терору». Самому урочищу Сандармох – одній з найбільших братських могил колишнього Радянського Союзу – виповнилося 20 років. У 1997 році історик Юрій Дмитрієв разом з колегами виявив тут місця масових поховань. Наступного року тут з'явилося меморіальне кладовище з православною каплицею. Було встановлено монумент з барельєфом «Розстріл з ангелом»

Восени 1997 року товариство «Меморіал» і уряд Республіки Карелія офіційно відкрили в Сандармоху меморіальне кладовище і встановили перші пам'ятні знаки на виявлених могильних ямах. Тоді ж було прийнято рішення заснувати щорічний Міжнародний день пам'яті жертв, приурочивши його до 5 серпня - дати початку в 1937 році першої, наймасовішої і однієї з найжорстокіших «масових операцій НКВД» періоду Великого терору - так званої «операції за наказом 00447».

За задумом засновників Міжнародного дня пам'яті, він покликаний самою історією стати символом спільності долі народів Східної Європи, запорукою взаєморозуміння і добросусідства, вічним попередженням світу про безглуздість і аморальність насильства як засобу вирішення політичних проблем у будь-якій сучасній державі.

Щороку, починаючи з 1998-го, 5 серпня в Сандармох приїжджають родичі розстріляних з різних міст і країн, щоб вшанувати пам'ять своїх рідних і близьких. На меморіальному кладовищі проходить жалобний мітинг, покладаються квіти, священнослужителі різних конфесій проводять поминальні служби.

На відзначення цих трагічних подій в бібліотеках можна організувати заходи, де вшанувати пам'ять безневинних жертв радянського терору.

Урок історичної пам'яті «Покриті квітами могили Сандармоху»

При підготовці до заходу, присвяченому чорним сторінкам Сандармоху, варто підготувати виставку-хроніку «Сторінками трагічного літопису».

1-й ведучий: Соловецькі острови – найбільший за площею архіпелаг Білого моря, що складається з шести великих та більш ніж 100 маленьких островів. Клімат тут достатньо холодний і вогкий, острови вкриті лісами, на них багато озер і боліт. Соловецький архіпелаг, а також п'ятикілометрова акваторія Білого моря входять до Соловецького державного історико-архітектурного і природного музею-заповідника.

Природа цієї місцевості зачаровує. Краса лісу й озер – неймовірна. Кують зозулі, дуже багато різних квітів. Святе озеро, як і раніше, напрочуд тепле. Прочани й туристи охоче купаються в ньому. На ідеально чистій та рівній поверхні, ніби в дзеркалі, майже абсолютно симетрично відбиваються небо і птахи, церкви і дерева. Знаходячись тут, ви переживаєте ілюзію абсолютної самотності, спілкування з природою тет-а-тет. Соловецькі ліси здатні справити враження навіть на того, хто абсолютно байдужий до природи. Вони не просто красиві. В них – сила автентичності, першородності, могутності.

2-й ведучий: Така фантастична картина тиші й спокою відкривається у місці, де колись було пекло для людей – Соловецькі табори. Вони стали символом терору радянської влади проти власного народу. Там, за тисячі кілометрів від рідної землі, знайшли свій останній притулок тисячі наших співвітчизників, які завинили лише тим, що були українцями.

1-й ведучий: Духовним центром островів є Свято-Преображенський монастир, роком створення якого вважають 1436 рік, коли на Соловках з'явився святий Зосима. До створення сучасного кам'яного монастиря існували дерев'яні будівлі XV– початку XVI ст. Територія монастиря оточена масивними стінами з сімома воротами та вісьмома баштами, зведеними в 1584–1594 роках під керівництвом архітектора Трифона. Стіни збудовані з великих брил розміром до п'яти метрів. Першого ув'язненого монастир прийняв у 1553 році. Це був ігумен Артемій, який виступав проти церковної знаті й церковного землеволодіння.

2-й ведучий: В одній із башт Соловецького монастиря були створені спеціальні тюремні келії – маленькі темні приміщення з невеликими отворами замість дверей. У XIX ст. місцеві мешканці розповідали про надзвичайно суворий режим у цій тюрмі – ув'язнених морили димом, замурували, катували. Монастирська тюрма постійно розширювалася, приймаючи все більше в'язнів. У 1842 році було зведено спеціальну триповерхову будівлю та казарми для охорони.

1-й ведучий: Монастир був примусово ліквідований радянською владою, і соловецькі ченці, забравши найцінніше майно, залишили острів. 15 квітня 1919 року на Соловецьких островах було створено спеціальну систему таборів. Сюди засилали заручників (так звана політика «червоного терору») та політв'язнів, засуджених переважно за різними пунктами 58 ст. Карного кодексу (контрреволюція, терор, шпигунство, диверсія, збройне повстання). Так склалася надзвичайна ситуація в історії людства: проголошена народною владою партія більшовиків на чолі з Леніним, а пізніше під керівництвом Сталіна, розпочала криваву війну зі своїм народом. Під

управління адміністрації створених таборів потрапив весь Соловецький архіпелаг із 6-ти островів загальною площею майже 350 квадратних кілометрів, а також частина Карелії.

2-й ведучий: У 20–30-ті роки в'язні називали соловецьку каторгу «Радянським Союзом у мініатюрі». Це насправді було так не тільки з огляду на те, що на Соловках були представлені всі нації й народності тогочасного СРСР, вся його географія – «от Москвы до самых до окраин» –, а ще й тому, що ситуація на острові повною мірою відбивала поточну ситуацію в країні: інтенсивність здійснюваних репресій миттєво позначалася на кількості в'язнів і на ставленні до них. «Соловецький табір особливого призначення», «Північні табори особливого призначення», «Соловецька тюрма особливого призначення Головного управління державної безпеки НКВС СРСР» – навіть самі ці назви, що змінювались упродовж 1923 – 1939 років, відбивають значення Соловків для комуністичного режиму.

1-й ведучий: Для більшовицького уряду створення й підтримування цього грандіозного комбінату смерті протягом 15-ти років не було випадковістю чи даниною російській традиції. Це була нагальна потреба, одна з «підсистем страху», завдяки якій могла функціонувати вся система, створена більшовиками на руїнах Російської імперії.

2-й ведучий: Трагічні події на островах у Білому морі висвітлюються у творі Олександра Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ», у книзі «Українська інтелігенція на Соловках», написаній колишнім каторжником соловецького концтабору Семеном Підгайним та в дослідницьких працях наших сучасних письменників Данила Кулиняка («Лицар Дикого Поля»), Сергія Шевченка («Українські Соловки» та «Архіпелаг особливого призначення») та ін.

1-й ведучий: В СРСР не було такої соціальної категорії, представники якої не опинялися б на Соловках. Це було справжнє єднання всіх трудящих – робітників, селян і, зрозуміло, інтелігенції, яку називали тоді «трудовим прошарком». Значний відсоток серед в'язнів завжди становили українці.

2-й ведучий: «Українізація» Соловків розпочалася ще на початку XVIII століття, а найвизначнішим в'язнем за часів Катерини II був останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський, який був засланий сюди у 1776 році. Після відбуття заслання він залишився на Соловках і помер у 1803-му році у віці 112-и років. Ще одним відомим соловецьким невільником з України у 1850 – 1854 роках був Георгій Андрузький, член Кирило-Мефодіївського товариства.

1-й ведучий: Комуністичні концтабори фактично вже нікому не давали шансу на таке довголіття, як у Калнишевського. Учасники всіх соловецьких потоків – спочатку діячі Української Народної Республіки, вояки та отамани численних повстанських загонів, згодом незадоволені рабським становищем робітники, доведені до відчаю колгоспним «раєм» селяни, зацьковане духовенство, представники старої інтелігенції, яких оголосили «шкідниками» й «націоналістами», і, нарешті, ті, на кого

влада ще вчора спиралась і кого використовувала, а сьогодні оголосила «ворогами народу», тобто комуністичні партійні й державні діячі, а також діячі Компартії Західної України (яких, до речі, на Соловках було надзвичайно багато), підрадянські письменники, науковці, митці – всі вони (за невеликим винятком) були приречені на знищення вже самим фактом перебування на Соловках.

2-й ведучий: Особливо важкими були умови на Соловках від часу першої п'ятирічки (1927-1932 роки), коли на каторгу було заслано тисячі українців, звинувачених у націоналізмі, серед яких було чимало визначних українських культурних діячів. Серед в'язнів були засуджені на процесі СБУ академік Михайло Слабченко, професори Аркадій Барбар та Йосип Гермайзе, політичні діячі УНР професор Володимир Чехівський, Павло Христюк, Іван Петренко, Віталій Юрченко, письменник Клим Поліщук та інші.

1-й ведучий: За другої п'ятирічки (1932-1937 роки) на Соловках було також ув'язнено низку партійних і державних діячів УРСР, письменників, науковців, митців. Серед в'язнів того часу – політичні діячі Олександр Шумський, Михайло Полоз, Микола Любченко, Семен Семко-Козачук; науковці – академіки Степан Рудницький та Матвій Яворський, Олександр Яната, Михайло Новицький, Іван Шаля; письменники й митці Микола Зеров, Павло Филипович, Олекса Слісаренко, Микола Куліш, Лесь Курбас, Євген Плужник, Михайль Семенко, Гео Шкурупій, Марко Вороний, Василь Мисик, Валер'ян Поліщук, Василь Вразливий, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Антін Крушельницький та багато інших.

2-й ведучий: Соловецький табір за роки свого існування прийняв на «перевиховання» сотні тисяч людей практично з усіх радянських республік. Статистики, яка б достеменно відображала кількість жертв, немає. Відомо лише, що лік іде на сотні тисяч. На Соловки здебільшого потрапляли ті, хто отримував від 10-и до 25-и років позбавлення волі. Шансів повернутись до рідних домівок у нещасних було дуже мало.

Читець: І всі ми будем там.

Надійде мить остання -

І в човен кинуть нас,

Як діждемо черги.

І стрінуть нас до вічного вигнання

Понурі береги.

(Микола Зеров)

1-й ведучий: Переважну більшість із тих, хто туди потрапляв, чекала загибель. «У запліснявілих мурах монастиря, де колись ченці кадили фіміам покори всевишнім, тепер фабрикували романтичну брехню про любов-ненависть і царство Боже на землі», – так писав один із сучасників про Соловки. Мешканці цієї «країни мук і відчаю» працювали на лісозаготівлях, висушували болота, заготовляли торф, прокладали дороги, подрібнювали каміння, тягали брили для фундаментів, будували

сумновідомий Біломорсько-Балтійський канал, який забрав життя близько 100 тисяч «зеків» і в кінцевому підсумку не сподобався Сталіну («вужькуватий» – висловився він про нього). Як писав О. Солженіцин, «легше перерахувати, чим в'язні ніколи не займалися: виготовленням ковбаси і кондитерських виробів».

2-й ведучий: Незважаючи на нелюдські умови життя та фізичне винищення, більшість політичних в'язнів залишалися внутрішньо незламними й нескореними більшовицькій системі. Каторжанин з України Матвій Яворський, який був доктором історії, академіком і володів сімома іноземними мовами, написав протестну заяву до Центральної атестаційної комісії ГУЛАГу НКВС.

Читець: «Я лично перековываю себя не стараюсь. Обоютворять «гениального, любимого вождя всех народов» не желаю. Да и вообще считаю для себя позором таким путем покупать себе волю, тем более, когда десятки тысяч украинской интеллигенции погибают в тюрьмах и лагерях... Когда сотни тысяч ограбленных украинских крестьян засевают Россию своими костями на каторжных стройках... Когда столько же погибает их у себя на Родине от голода... Я считаю, что при таком положении вещей на Украине для меня больше будет чести умереть вместе с ними в общей нашей каторжной жизни, чем стремиться на волю, чтобы жить в царстве не строящегося социализма, а всеобщего обмана, провокаций и произвола...»

1-й ведучий: У відповідь на цю безкомпромісну заяву українського вченого керівництво Соловецьких таборів ухвалило: «Строк ув'язнення продовжити на 5 років». Пізніше Матвія Яворського вивезуть разом з іншими соловецькими в'язнями на материк і розстріляють в урочищі Сандармох. Але та його мужня заява стала для багатьох каторжан моральною підтримкою до кінця життя.

2-й ведучий: Найбільш таємничим місцем на Соловках була Секирна гора, на вершині якої колись монахи збудували церкву Вознесіння Господнього. Нелюди пристосували її під карцер, куди запроваджували «порушників табірної дисципліни». Там не було навіть нар: люди день і ніч сиділи чи стояли на кам'яній підлозі, яку взимку вкривав іній. Годували їх юшкою, де плавало кілька зерен пшона. Там, на Секирній горі, в'язні чекали вироку колегії ГПУ. Чекання тривало від кількох місяців до року, тож часто люди не доживали до його оголошення. Ну а тих, хто все ж таки дочекався, розстрілювали біля підніжжя гори.

Читець: І знов обвугленими сірниками
На сірих мурах сірі дні значу,
І без кінця топчу тюремний камінь,
І туги напиваюсь досхочу.
Напившись, запрягаю коні в шори
І доганяю молоді літа,
Лечу в далекі голубі простори,
Де розцвітала юність золота.
– Вернітєся, – благаю, – хоч у гості!

– Не вернемось, – гукнули вдалині.
Я на калиновім заплавав мості...
І знов побачив мури ці сумні.
І клаптик неба, розп'ятий на ґратах,
І нездрімане око у вовчку...
Ні, ні, на вороних уже не ґрати:
Я в кам'янім, у кам'янім мішку.

(М. Драй-Хмара)

1-й ведучий: Були на Соловках і такі методи знищення людей, як «на комарики» – людей роздягали і прив'язували до дерев, де їх заїдали комарі, «людодська камера» з голодними щурами, «пітерський трамвай» – у приміщення без вікон з товстими кам'яними стінами заганяли максимальну кількість в'язнів і зачиняли двері на замок, а вранці мертві люди, які задихнулися без кисню, стояли «як живі». Ще один вид тортур – «купання у Святому озері»: взимку роздягнуту віруючу людину виводили на лід конвоїри, вдягнуті у валянки й кожухи, поливали її з ополонки водою, примовляючи: «Якщо Бог є на світі, то він допоможе тобі вижити». А коли у людини від морозу починали скляніти очі, мучителі тушили об них недопалки і насміхалися: «Бачиш, Бога немає, немає, немає...».

Могили закатованих розкидані всюди. Ями, куди скидали людські тіла, заросли бур'янами, тут височіють дерева. Тож весь Соловецький архіпелаг став спільною могилою сотень тисяч людей.

2-й ведучий: Одним із найстрашніших в історії видався 1937 рік.

Готуючись до святкування 20-ї річниці жовтневого перевороту, 2 липня 1937 року Політбюро прийняло постанову, в якій ішлося про посилення боротьби з антирадянськими елементами. Наймасовішу за всю радянську епоху «чистку» суспільства від елементів, непридатних для будівництва комунізму, теоретично обґрунтував новий нарком НКВС Микола Єжов, а зредагував та схвалив сам Сталін. Гігантський масштаб репресій охопив усі регіони й усі без винятку верстви суспільства, від вищого керівництва країни до безмежно далеких від політики селян і робітників.

1-й ведучий: Для кожної республіки та області визначалися норми з виявлення «ворогів народу». А ще – кількість осіб, яких належало розстріляти, щоб звільнити місця для інших потенційних в'язнів. Так починалася грандіозна репресивна кампанія.

Сама операція розпочалася 5-го серпня 1937 року і мала тривати чотири місяці. Насправді ж «чистка» була припинена лише 15-го листопада 1938 року. За 15 місяців цієї кампанії було знищено, і це тільки за винесеними радянською Фемідою (деякі з огляду на заклопотаність виконавців не виносилися) смертними вирокami – 681тисяча 692 особи.

2-й ведучий: «Знизу» летіли звіти про виконання лімітів, розгорнулося ціле соціалістичне змагання за їх перевиконання, надходили прохання й вимоги збільшити

їх, висувалися «зустрічні плани». Норми були визначені також і для таборів. Так, начальник Соловецької тюрми особливого призначення Іван Апетер одержав наказ скласти список на розстріл 1825-и в'язнів.

1-й ведучий: В'язнів Соловецького табору уряд зараховував до групи антирадянського сегменту. Для того, щоб «очистити» їхні лави, була створена «трійка» Особливого призначення Управління НКВС Ленінградської області, до складу якої входили Леонід Заковський – начальник одного з управлінь НКВС, Володимир Гарин – заступник начальника Управління НКВС і прокурор Борис Позерн.

2-й ведучий: Репресовані, засуджені до розстрілу, були поділені на три Соловецьких етапи. Перший Соловецький етап (найбільший – 1111 осіб) було

відправлено до Медвеж'єгорська і розстріляно в лісному урочищі Сандармох у жовтні – листопаді 1937 року. Після вбивства 1111 соловчан Москва зажадала провести нові розстріли. Було сформовано Другий Соловецький етап, який складався з близько 500 осіб. Етап було завантажено й вивезено на баржі в грудні 1937 року. У розпорядженні коменданту Ленінградського управління НКВС

ззначалося: «В'язнів із Соловецької тюрми розстріляти». Третій Соловецький етап, близько 200 осіб, не було вивезено з островів, оскільки настала зима. Розстріл організували на місці, в Соловках, у лютому 1938 року.

1-й ведучий: Отже, однією із спеціальних територій, яку використовували органи НКВС СРСР для проведення масових страт цивільного населення, стало урочище Сандармох, що знаходиться на 19-му кілометрі на шляху Медвеж'єгорськ – Повенець. Сандармох виник певною мірою випадково – для розстрілу треба було знайти місце, яке б не привертало уваги.

2-й ведучий: Це найбільше на північному заході Росії поховання жертв кривавих політичних репресій 1937 – 1938 років. На території 7,5 га знайдено 236 братських могил, у кожній з яких поховано кілька десятків безвинно страчених. За архівними матеріалами тут загалом було розстріляно понад сім тисяч осіб: робітників, селян, державних службовців, діячів культури, мистецтва та релігій, військових.

1-й ведучий: Масові розстріли почалися тут 11 серпня 1937 року і тривали 14 місяців. Відомо, що в урочищі Сандармох було знищено 3,5 тисячі жителів Карелії, близько 3 тисяч в'язнів Білбалткомбінату, 1111 в'язнів Соловецького табору особливого призначення. «Сандармох» – це інтернаціональний меморіал, де обірвалися життя представників понад 60 національностей, 9 релігійних конфесій ... Він став місцем розстрілу соловецького тюремного етапу 1937 року, в якому перебували відомі діячі культури, науки, військовики, технічна інтелігенція, священство. 198 осіб з них – вихідці з України.

2-й ведучий: Соловецькі в'язні-українці були названі радянським правосуддям «буржуазними націоналістами». Вирок був один – розстріл, який виконали в урочищі Сандармох.

У списку «українських буржуазних націоналістів», розстріляних 3 листопада, значились: поет-неокласик, професор Микола Зеров, творець театру «Березіль» Лесь Курбас, драматург Микола Куліш, історики: академік Матвій Яворський, професори Володимир Чехівський і Сергій Грушевський, науковці Степан Рудницький, Микола Павлушков, Василь Волков, Петро Бовсунівський, творець Гідрометеослужби СРСР професор Олексій Вангенгейм, родом з Нідерландів, міністр фінансів УРСР Михайло Полоз, колишній міністр освіти УНР Антон Крушельницький та його сини Остап і Богдан, письменники Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та багато-багато інших.

Читець: Про них співаю я сьогодні

І про усіх, кого нема,
Кого ковтула смерті тьма...
Їх кров наповнила б безодні!..
Так тяжко плачу і дивлюсь
Я на розстріляне безсмертя...
Страшний пройшли ми, друзі, час.
Та як живі вони між нас
І будуть жить на горі кату!
Безсмертя ж бо не розстріляти!

(М. Драй-
Хмара)

1-й ведучий: Це були люди, які склали генофонд нашої нації, що формувався століттями, ніс у собі колосальний потенціал творчості, працелюбності і наснаги. Наснаги працювати заради процвітання своєї землі. Це були люди, які створювали неоціненні духовні скарби, володіючи якими, ми, українці, мали стати на рівні з іншими цивілізованими народами. Сама присутність таких людей у суспільстві робить його кращим. Але постріли малограмотного кваліфікованого розстрільника капітана М. Матвеева – виконавця волі чужої, глибоко ворожої нам комуністичної влади – змінили хід нашої історії. Вважається, що народ, який втратив 2-3% найактивніших людей, – переможений. Ми ж, українці, в 30–40-х роках ХХ століття втратили третину населення (голод, репресії, депортації, війни), причому найактивнішого. Від того удару ми не оговталися досі. Пам'ять про ті страшні роки, про безвинно страчених вічно житиме в серцях нащадків.

2-й ведучий: Доля загиблих багато років залишалася невідомою. Органи НКВС, а згодом КДБ СРСР та ФСБ РФ приховували місце масових убивств від родичів загиблих і громадськості. Внаслідок спецоперації чекістів восени 1937 р. слід соловецького етапу взагалі «загубився». Багато років існувало припущення, що людей втопили в Білому морі. Однак місце страти в'язнів знайшли за документами та ідентифікували на місцевості 1997 року співробітники Московського та Санкт-

Петербурзького науково-дослідницьких центрів «Меморіал» Юрій Дмитрієв, Веніамін Іофе та Ірина Рєзнікова-Фліге (в архівах Регіонального управління ФСБ РФ в Архангельську вони знайшли оригінали документів, зокрема «альбом» розстрільних протоколів).

1-й ведучий: Пошуки місця масових розстрілів велися згідно інструктажу співробітників НКВС, які ці розстріли і проводили. Так відстань від місця утримання і виконання вироку не мала перебільшувати 10 – 15 кілометрів (так економили бензин). До найближчого населеного пункту мало бути 506 кілометрів (щоб не чулися постріли). Грунт бажано мав бути піщаним (легше копати). З дороги не мало бути видно світла полум'я чи фар (розстріли проводилися вночі). 1-го липня 1997 року було-таки знайдено 236 розстрільних ям – урочище Сандармох. З того часу 3-є липня відзначається як День пам'яті жертв Сандармоху.

2-й ведучий: Відповідальним за виконання вироків і одним із безпосередніх виконавців масових убивств був капітан держбезпеки Михайло Матвєєв – заступник начальника АГУ УНКВС Ленінградської області. Йому асистували помічник коменданта УНКВС Георгій Алафер або конвой.

Соловецьких в'язнів етапували по морю до Кемі, звідти залізницею перевозили до Медвеж'єгорська й розміщали в СІЗО Белбалта, яке могло вмістити не менше 300 осіб. Перед розстрілом в'язнів роздягали до білизни, зв'язували, затикали кляпами роти. У такому стані засуджених завантажували в машини і транспортували на місце страти в Сандармох. Там смертника ставили на коліна – і капітан Матвєєв власноруч стріляв із револьвера в потилицю. Декого добивав залізною палицею. Забитого помічники скидали в яму. Трупі присипали вапном і засипали землею. Тому їх тепер неможливо ідентифікувати.

1-й ведучий: Щодня, з 27 жовтня по 4 листопада, М. Матвєєв вбивав тут по 200 – 250 осіб, у відповідності до протоколу «трійки» (перерву було зроблено з 27 жовтня по 1 листопада через спробу втечі, тому процедуру перевезення в'язнів змінювали).

2-й ведучий: За позбавлення життя багатьох людей Матвєєв та інші кати, які там працювали, 1936 року були нагороджені орденами Червоної Зірки як за бойові заслуги. У період Другої світової війни Матвєєв працював за фахом, потім звільнився з органів – за однією з версій через шлюб з естонкою – і дожив до 70-х років, користуючись почеснями, як ветеран війни. Іншого соловецького начальника – Раєвського – вважали розстріляним. Насправді ж він у період війни також очолював якусь установу виконання покарань і помер на початку 60-х років.

1-й ведучий: Один із московських катів розповідав, що після розстрілів, коли вони, просякнуті порохом і кров'ю, мали йти вулицями міста, то перед цим буквально милися одеколоном, бо від них, навіть, собаки шарахались. Деякі з нелюдів, не витримуючи психологічних навантажень, втрачали розум: у довідці про звільнення з ЧК одного з військових писали, що він з'їхав з глузду через професійну діяльність.

2-й ведучий: 1998 року на місці масових розстрілів було відкрито меморіальне кладовище «Сандармох», зведена православна каплиця. Над могилами страчених

вивищуються великі католицький та православний хрести, мусульманський пам'ятний знак. У лісі – сотні надмогильних стовпців із дашками, встановлені 2004 року з ініціативи американського громадянина Веніаміна Трохименка, батько якого, відомий мовознавець, був розстріляний у Сандармосі 4 листопада 1937 року. Будучи символом трауру, ці стовпці з трикутними дашками нагадують відвідувачам людські фігури з піднятими в молінні руками.

1-й ведучий: Стараннями українців усього світу, насамперед Товариства української культури Карелії «Калина», яке очолює велика подвижниця Лариса Скрипникова, у Сандармосі споруджено величний пам'ятник – гранітний козацький хрест «Убієнним синам України» (автори Микола Малишко та Назар Білик). У колі на перехресті вгадуються профілі тих, кого називають «цвітом української нації». На місці трагедії встановлено також масивну гранітну брилу, над скульптурним барельєфом якої для нагадування нам, живим, бронзою мерехтять слова, які, здається, лунають до нас із кожної, колись засекреченої, могили: «Люди, не убивайте друг друга!».

З 1997 р. щороку 5 серпня у чергову річницю початку Великого терору 1937–1938 років у лісі біля меморіальних знаків проводять православну і католицьку панахиду, мітинги громадськості, у яких беруть участь і представники України.

Читець: Ах, як стогнали ми, як плакали в вигнанні,

Який тягар з нас кожен ніс!

Моря б повстали б з наших сліз,

Затихли б бурі в нашому зітханні.

На площах ми чужі стояли босі й голі,

І кожний кидав камінь в нас...

Ми стільки винесли образ,

Ми стільки бачили сваволі!

І все за те, що ми свій край любили,

Що рвались сонце в темряву внести.

І понесли в світі хрести та сиві голови похилі...

(О. Олесь)

2-й ведучий: Треба сказати, що в могилах Сандармоху знаходяться також масові поховання радянських військовополонених, що перебували у фінських концтаборах у роки Другої світової війни. Вони утримувались в тих же бараках, що і політв'язні, і були розстріляні або замучені у великій кількості: за різними даними тут загинуло від 19 до 22 тисяч військовополонених. Це найвищий відсоток смертності серед концтаборів для військовополонених Другої світової війни. Таких «показників» не досягали навіть німці та японці.

1-й ведучий: У холодній карельській землі лежать тисячі невинно убієнних людей різних національностей, загиблих у різні роки. Багато українців, наших земляків. А скільки їх, нашого цвіту, знищених сталінськими катами, лежить у землі України, Сибіру, Європейської Півночі? На сьогодні відкрита лише одна невеличка

сторінка історичної правди, а скільки їх ще попереду? В урочищі залишилися і видатні, відомі на весь світ особистості, і невідомі наші земляки. Але всі – працюючі, чесні, глибоко релігійні люди, чийсь чоловіки і дружини, діти й батьки. Страшно уявити, що вони пережили. Молоді й гарні, талановиті, вони хотіли жити, а натомість мерзли, голодували, тяжко працювали й безкінечно страждали. Ми бережемо в своїх серцях пам'ять про них, передаємо спогади про їхнє життя і страждання дітям, онукам. Дай, Боже, щоб нікому ніколи не судилася така страшна доля.

Читець: Тож ревно помолімося за всіх,
Кого сувора доля не пригорне,
Хто не зазна ні радості, ні втіх,
За всіх, кого нещадно чавлять жорна,
Кому завмер у горлі криком сміх,
Чиї неясні дні, як ночі, чорні.
Ти, Боже, їх у темряві не кинь,
Благослови їм шлях серед пустинь.

(Ю. Клен)

Актуальна інформація

У межах акції «Рік жертв Великого терору», яку започаткувала Міжнародна інформаційна агенція «Vector News» у партнерстві зі Всеукраїнським благодійним фондом «Журналістська ініціатива», з 27 вересня 2016 р. по 10 січня 2017 р. поетапно (14 частинами) опубліковано оновлений – виправлений і доповнений – «Український список Сандармоху» (його назва – «Соловецькі в'язні-українці й особи, чиї долі пов'язані з Україною, розстріляні в урочищі Сандармох 27.10. – 4.11.1937 року»). Список підготував дослідник С. Шевченко, який усунув чимало виявлених огріхів і білих плям попередніх переліків та склав найбільш повний ряд біографій. У його основі – здобутки фахівців, спільно з якими свого часу він працював у редколегії науково-документального видання «Остання адреса».

Українці, розстріляні у Сандармосі

Авдієнко Михайло Оверкович (1892), член Української Центральної Ради та ЦК УСДРП, редактор тижневика «Радянський статистик»;

Атаманюк-Яблуненко Василь (1897), письменник-журналіст;

Бадан-Яворенко Олександр Іванович (1894), професор історії;

Барбар Аркадій (1879), директор Департаменту охорони здоров'я часів Директорії;

Бойко Іван Іванович (1892), український вчений-агроном;

Вінницький Тарас (1890), колишній повітовий комісар Української галицької армії;

Войтюк Яків Семенович (1894), громадський і політичний діяч на Холмщині, посол до польського Сейму (1922 – 1927);

Волох Омелян (1902), полковник армії УНР, в 1933 р. – голова Українського бюро ВУЦВК Спілки шоферів;
Вороний Марко (1904), літератор-журналіст;
Вольф Михайло (1890), священник Римо-католицької церкви;
Грушевський Сергій Григорович, український історик, племінник голови Центральної Ради, видатного українського історика Михайла Грушевського;
Дятлів Петро (1883), професор, колишній член ЦК УСДРП;
Епик Григорій (1901), письменник;
Зеров Микола (1890), професор літератури, письменник;
Ірчан Мирослав (1896), колишній хорунжий УГА, член Компартій Канади та Західної України, письменник-драматург;
Косар-Заячківський Мирон (1897), член Політбюро ЦК КП(б)У;
Крушельницький Антін (1878), колишній міністр освіти УНР, письменник;
Крушельницький Богдан Антонович (1906), син А. В. Крушельницького;
Крушельницький Остап Антонович (1913), син А. В. Крушельницького;
Куліш Микола (1892), письменник-драматург;
Курбас Лесь (1887), режисер, творець модерного українського театру;
Любинський Микола Михайлович (1890), міністр закордонних справ УНР (1918), розстріляний 8 січня 1938 року;
Мандель Мойсей (1893), завідувач іноземною редакцією видань КП(б)У;
Мовчанівський Яків Опанасович (єпископ Афанасій) (1887), церковний діяч, розстріляний 8 січня 1938 року;
Озерський Юрій Іванович (1896), голова українського Держвидаву;
Олійник Василь (1900), секретар голови РНК УРСР;
Павлушков Микола Петрович, засновник Спілки української молоді, племінник Сергія Єфремова;
Панів Андрій, письменник, педагог та журналіст;
Пилипенко Борис Кузьмович, музеєзнавець, графік, член групи неокласиків Миколи Зерова;
Підмогильний Валер'ян (1901), письменник, літературний перекладач;
Полоз Михайло (1891), нарком фінансів УРСР;
Поліщук Валер'ян (1897), поет, засновник модерністської групи «Авангард»;
Решал Арон (1904), директор Всеукраїнського курортного тресту;
Рудницький Степан Львович (1877), український географ і картограф, академік НАНУ, основоположник української політичної та військової географії;
Сірко Василь Петрович, учасник революційного руху на західноукраїнських землях;
Сіяк Іван (1887), заступник голови Директорії Бессарабії «Сфатул Церій»;
Скубко Борис Тихонович, герой українсько-російської війни 1917 – 1921, козак Армії УНР;
Стрельцов Микола Костянтинович (1890), старшина Армії УНР, журналіст і письменник;
Хижняк Михайло Федорович (1893), старшина армії УНР;
Чехівський Володимир (1876), професор історії, діяч УАПЦ;
Яворський Олексій Климентійович (1892), поручник Армії УГА і УНР, педагог, науковий співробітник Всеукраїнської бібліотеки при ВУАН.

Цикл годин пізнання історії «Забуттю не підлягає»

При підготовці заходу старшокласникам пропонується взяти участь у конкурсі малюнків і плакатів «Пам'яттю реабілітовані», знайти інформацію про життєвий шлях кількох відомих українців, страчених в урочищі Сандармох 1937 року, і розказати про їхні біографії товаришам на заході.

Микола Костянтинович Зеров народився 26 квітня 1890 року в місті Зінькові на Полтавщині в сім'ї вчителя. По закінченні Зіньківської школи, навчався в Охтирській та Першій київській гімназіях (1903–1908). У 1909–1914 роках – студент історико-філологічного факультету Київського університету Святого Володимира. 1912 року з'явилися перші статті та рецензії Зерова в журналі «Світло», газеті «Рада». До 1917 року вчителював у Златопільській, а з 1917 – у 2-ій Київській гімназії. У 1918–1920 роках викладав українознавство в Архітектурному інституті, працював редактором бібліографічного журналу «Книгар». 1920 року одружився із Софією Лободою. Цього ж року вийшли його «Антологія римської поезії» та «Нова українська поезія», що стали помітним явищем у тогочасному літературному житті. У 1920–1923 рр. працював вчителем у Баришеві, куди переїхав з сім'єю. Усі вірші його збірки «Камена» (1924) написано саме тут. 1 жовтня 1923 року Микола Зеров став професором української літератури Київського інституту народної освіти. Одночасно викладав українську літературу в кооперативному технікумі та торгово-промисловій школі.

1923 року була створена літературна група, яку стали називати неокласиками, одним із її лідерів був Зеров. До неокласиків належали Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Освальд Бургардт (псевдонім Юрій Клен), Максим Рильський. 1924 року надруковано «Камену» – першу збірку віршів Зерова, перший випуск історико-літературного нариса «Нове українське письменство» і монографію «Леся Українка».

Від 1926 року Зеров виступав лише як літературний критик, зосередивши основні зусилля на перекладах та історико-літературних студіях – побачила світ збірка його статей «До джерел». Того ж року офіційна влада звинуватила «неокласиків» в антипролетарських настроях.

Протягом 1928-1929 рр. поет приїжджає до Полтави, зустрічається з Г. Мафетом, О. Ковінькою. У 1929 р. виходить збірка статей «Від Куліша до Винниченка». Зеров передає свій архів до Всенародної бібліотеки України, складає бібліографію своїх творів.

Наприкінці 1934 р. Зерова було остаточно звільнено з університету, фактично йому заборонили займатися науковою та літературною діяльністю. Він не мав матеріального забезпечення й був змушений шукати будь-яку роботу або залишити Україну. Водночас він довідався про те, що за сфабрикованими звинуваченнями було засуджено й розстріляно Григорія Косинку й Олексу Влизька. Переживши ще одну трагедію – смерть десятилітнього сина – М. Зеров переїжджає до Москви. У ніч із 27 на 28 квітня 1935 року Зерова було заарештовано під Москвою на станції Пушкіно. 20 травня його було доправлено до Києва для слідства. Зерова звинуватили в керівництві

контрреволюційною терористичною націоналістичною організацією, було засуджено на 10-річне ув'язнення і відправлено до Карелії. 9 жовтня 1937 «справа Зерова та ін.» була переглянута особливою трійкою УНКВС по Ленінградській області. Його було засуджено до розстрілу. Зеров разом з багатьма іншими представниками української культури був розстріляний в селищі Сандармох 3 листопада.

Леся Курбас (повне ім'я – Олександр-Зенон Степанович Курбас) – український режисер, актор, теоретик театру, драматург. Народився 25 лютого 1887 року в місті Самборі (Львівська область) у родині акторів театру. Навчався у Тернопільській гімназії. З 1907 року навчався на філософському факультеті Віденського університету, через рік перевівся до Львівського університету.

У 1909 році організував студентський театр, в якому став головним режисером і актором. За вимоги українізації з університету був відрахований. Пізніше відновився у Віденському університеті, який і закінчив, одночасно навчаючись і в драматичній школі при Віденській консерваторії.

Працював у гуцульському театрі Гната Хоткевича, Львівському театрі товариства «Руська бесіда». З початком Першої світової війни переїхав до Тернополя, де в 1915 році організував стаціонарний театр «Тернопільські театральні вечори».

У 1917 році на запрошення Миколи Садовського переїхав до Києва, де організував театральну студію (пізніше «Молодий театр»), був відповідальним секретарем тижневика «Театральні Вісті». У вересні 1919 року одружився із танцівницею Валентиною Чистяковою.

У березні 1922 року організував відомий театр «Березіль» (пізніше переведений до тодішньої столиці радянської України Харкова). У серпні 1925 року отримав звання Народного артиста УРСР.

Після згортання політики «українізації» був звинувачений у «націоналістичних збоченнях», відсторонений від керівництва театром, 25 грудня 1933 р. був заарештований у Москві і засуджений до 5 років у виправно-трудовах таборах. Перебуваючи в ув'язненні на Соловках, організував самодіяльний театр. 9 жовтня 1937 р. засуджений до страти. 3 листопада 1937 р. його було розстріляно в урочищі Сандармох, а 1957 року посмертно реабілітовано.

Микола Гурович Куліш – український письменник, режисер, драматург, громадський діяч, газетяр і редактор, діяч української освіти, педагог. Жертва сталінського терору. Народився 6 грудня 1892р. у с. Чаплинці в родині батрака-селянина. Рано втратив батьків. З 1905 року навчався в Олешківському міському училищі та в чоловічій гімназії. Закохався в Антоніну Невель та згодом одружився на ній.

1913 р. написав першу п'єсу «На рыбной ловле». Навчався у Новоросійському університеті, але був мобілізований до царської армії. У 1915 р. був тяжко поранений під Смоленськом.

У 1918 р. організував «Просвіту» в Олешках і почав писати роман «Трохим Леміш». З 1918 р. – голова міськвиконкому Олешок, голова місцевої ради, організатор «Першого Українського Дніпровського полку» в Херсоні. У 1922-1925 рр. – інспектор Наросвіти (організовував українські школи, забезпечував їх кадрами, склав

український буквар «Первинка»). Стає відомим завдяки постановці драми «97» Г. Юрою.

У 1925 р. переведений до Харкова як шкільний інспектор Наркомосвіти УРСР. Порушає у літературну творчість. Спочатку член «Гарту», потім стає президентом ВАПЛІТЕ у 1926 році. Редагує журнали «Червоний шлях» і «Літературний ярмарок». Член «Політфронту» та очолює УТОДІК (Українське товариство драматургів і композиторів). У літературній дискусії поділяє позицію Хвильового.

1929 р. його комедію «Мина Мазайло» було знято з репертуару й невдовзі охрещено «фашистською». Зазнає переслідувань, цькувань, заборонено п'єсу «Маклена Граса». 1934 р. – зарештований і засуджений до 10 років ув'язнення на Соловках, хоча і був тяжко хворий на туберкульоз. 3 листопада 1937 року за постановою особливої трійки НКВС розстріляний в урочищі Сандармох Медвеж'єгорського району в Карелії.

Валер'ян Петрович Підмогильний – український письменник і перекладач, один із найвидатніших прозаїків українського «розстріляного відродження». Автор роману «Місто» (1928). Валер'ян Підмогильний народився 2 лютого 1901 року в селі Писарівка Павлоградського повіту (зараз Синельниківський район) на Катеринославщині в бідній селянській родині. Спочатку Валер'ян відвідував церковну школу. У 1910–1918 роки навчався в Першому катеринославському реальному училищі, яке закінчив з «відзнакою». Потім навчався з перервами, через матеріальну скруту, на математичному та юридичному факультетах Катеринославського університету, який так і не закінчив. Одночасно Валер'ян опановував російську, німецьку та французьку мови. Протягом 1919-1920 років було видано дев'ять його оповідань: «Старець», «Складне питання», «Ваня», «Гайдамака», «Добрий Бог», «На селі», «На іменинах», «Дід Яким». У 1920-1921 роки працював учителем.

1921 р. вирушає до Києва і працює бібліографом у Книжковій палаті. Одружується з донькою священика Катериною Червінською у Ворзелі, подружжя оселяється в Києві.

Працював редактором у видавництві «Книгоспілка», а з 1925р. – у журналі «Життя й революція». Підмогильним перекладені з французької на українську твори Вольтера, Бальзака, Дідро, Мопассана. До кращих інтелектуальних досягнень письменника належать романи «Місто» (1928) і «Невеличка драма» (1930). Письменник стає організатором літературної організації «Ланка», а потім МАРСу. 1929 р. переїжджає до Харкова, де зазнає гонінь. Протягом 1933-1934 років пише останній твір «Повість без назви», який залишається не закінченим.

8 грудня 1934 року його заарештовують. 9 червня 1935 р. він прибуває на Соловки як особливо небезпечний політичний злочинець. 3 листопада 1937 р. письменника розстріляли в урочищі Сандармох. У 1956 р. був посмертно реабілітований.

Питання до обговорення «Трагедія незнищеної волі»

1. Якими були основні ознаки політики більшовиків у галузі культури в 20 – 30 роки ХХ століття?

2. Дайте визначення поняттю «тоталітаризм».
3. Що ми розуміємо під поняттям «розстріляне відродження»?
4. Розвиток якого мистецтва пов'язаний з іменами А. Бучми, Леся Курбаса, Г. Юри?
5. Де знаходяться Соловецькі острови?
6. Що ви знаєте про Свято-Преображенський монастир на Соловецькому острові?
7. Як пов'язана доля останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського з Соловками?
8. Коли на Соловецьких островах була створена система концентраційних таборів?
9. У чому полягала «велика чистка» Єжова?
10. Хто з відомих вам українців був розстріляний в урочищі Сандармох?
11. Як на сьогодні ми вшановуємо пам'ять невинно страчених наших земляків?

Використана література:

Книги:

Зеров, М.К. Твори: в 2 т. – К.: Дніпро, 1990.

Ільєнко, І.О. У жорнах репресій: Оповіді про українських письменників /за архівами ДПУ-НКВС/. - К.: Веселка. – 1995.- 447 с.: іл.

Розстріляне відродження: Золоті рядки української репресованої поезії. – Донецьк: БАО, 2009. – 320 с.: іл.

Славутич, Я. Розстріляна муза. – К.: Либідь, 1992. – 184 с.

Періодичні видання:

Бажан, О. Зламани долі:[15 травня – День пам'яті жертв політичних репресій (3-я неділя травня)] /О.Бажан //Голос України. – 2016. - №88. – 14 травня. – с. 12.

Вісімдесят років тому в СРСР розпочався великий терор. Найбільше нищили саме українців:[1937 – 1938 рр. Звернення товариства «Соловецьке Братство»] //Українське слово. – 2017. - №32. – 9-15 серпня. – с.1, 4-5.

Гудзенко, Л. Свідчать сосни Биківні: Урок пам'яті жертв сталінського терору [Є відомості про українських письменників] /Л.Гудзенко //Дивослово. – 2005. - №3. - с. 12-16.

Заєць, О. Світло і тінь Соловків:[Розстріл на Соловках великої групи української інтелігенції – 1938 рік] /О.Заєць //Чумацький шлях. – 2008. - №1. – с. 8-13.

Кульчицький, С. Таємниця тридцять сьомого року:[Терор - як засіб державного управління у роки сталінської диктатури] /С.Кульчицький //Історія України. – 2001. - №38. – с. 4-5.

Лук'янчук, Г. Вражаючі факти про «великий терор» в Україні:[Інформація Національного інституту пам'яті України] /Г.Лук'янчук //Українське слово. – 2017. - №32. – 9-15 серпня. – с. 5.

Ніколенко. О. Розстріляні промені сонця /О.Ніколенко //Зарубіжна література в школах України. – 2015. - №10. – с. 57-64.

Солідарність політв'язнів у радянських концтаборах //«Джерела толерантності»: Каталог виставки. – Амстердам – Київ: Дух і літера, - 2005. – с. 34-47.

Тарабановська, Л. Слово у «кам'янім мішку» (аналіз політичного і культурного життя України 20-30 рр. ХХ ст.) /Л.Тарабановська //Українська мова та література. – 2007. – Ч.37-39. – с.3-8.

Чорна, С. Сталінізм повертається:[Політичні репресії у Сандармосі та Красному бору] /С.Чорна //Голос України. – 2017. - №4. – 11січня. – с. 8.

Яворська, Л. Пам'ятати про ті страшні часи /Л.Яворська //Українська мова й література в сучасній школі. – 2012. – №1. – с. 58.

Комунальний заклад "Запорізька обласна бібліотека для дітей
"Юний читач" Запорізької обласної ради

69006

м. Запоріжжя

вул. В.Лобановського, 14

Телефони: (061) 236-85-62

236-85-63

236-86-27

236-86-49

Факс: 61) 236-85-62

Ел. пошта: zobd@ukr.net

Сайт: zobd.zp.ua